

könyvek egy témáról

Koncentrációs tábor a gázkamrák előtt*

„Mikor az újonnan érkező először belép a koncentrációs táborba, az egészen másnak tűnik, mint amilyennek előzőleg elképzelte.” (11.) Így kezdődik Paul Neurath könyvének második fejezete, amely az *Első benyomások* címet viseli. Valóban, korábbi ismereteink alapján nem gondolnánk, hogy a tábor mindennapi életének része volt a rabok által előfizetett *Völkischer Beobachter* olvasása, és más, szintén a megspórolt munkabérükből vásárolt lapok kicserélése egymással. Azt sem tudtuk, milyen lényegi konfliktusok feszültek a bajor és az osztrák örök között. A kötetből olyan hideg, pontos képet kapunk a koncentrációs táborok világáról, mely átgondolásra készteti az eddigit. A koncentrációs tábor életének fájdalmas mindennapiságát, monotoniját érzékelve fel kell tenni a kérdést: honnan tudjuk, amit eddig tudtunk a koncentrációs táborokról?

A kötet szerzője Paul Martin Neurath, Otto Neurathnak, a Bécsi Kör szellemi vezetőjének fia. Édesanyja, Anna Schapire feminista matematikus volt, aki egyetemi hallgatónőként nyilvánosan szembe mert szállni Werner Sombart azon, katedráról kifejtett véleményével, hogy a nőknek húsz és negyven év között nincs más feladatuk, mint minden 12. hónapban gyermeket szülni. De Schapire két hónappal fia születése után meghalt, és Paul sokáig Neurath második feleségét, Olga Hahnt hitte édesanyjának.

Paul Neurath a „Vörös Bécs” miliójében szocializálódott, a „Vörös Sólymok” között nőtt fel, és mindenkit ismert. (Ez a hálózat majd hasz-

* Paul Martin NEURATH: *The Society of Terror. Inside the Dachau and Buchenwald Concentration Camps*. Edited by Christian FLECK–Nico STEHR. Paradigm Publishers, Boulder, London, 2005. 320 p.

nos lesz az amerikai emigrációban.) Ő maga soha nem játszott komoly politikai szerepet. Apja tanácsát követve jogot tanul és 1937-ben Bécsben doktorált. Közben mindenféle fizikai munkát végzett, gyalog bejárta Európát. Akkor tett szert arra a fizikumra, amely fiatal kora mellett (letartóztatásakor huszónhét éves) talán majd megmenti az életét a koncentrációs táborban. Dachauba 1938. április 1-jén érkezett az első osztrák transzporttal, melybe a prominens osztrákokat gyűjtötték az Anschluss után (*Prominententransport*). Paul Neurath valószínűleg tévedésből került a csoportba, a Gestapo összekeverte őt a már évek óta Hágában, emigrációban élő apjával, Ottóval. 1939. május 27-én barátnője, Lucie segítségével kiszabadult a táborból, mert érvényes vízumot szereztek neki.

Bécsből, ahol rögtön szakít Lucie-val, akinek az életét köszönheti, Neurath Svédországba megy, elvégez egy egyéves vasmunkásképző tanfolyamot, majd 1941 júniusában New Yorkba utazik. Ott felveszi a kapcsolatot a bécsi ismerősökkel, és Paul Lazarsfeldnek kezd el dolgozni. Bécsi diplomáját elismerik, a Columbia Egyetemen két év alatt posztgraduális diplomát akar szerezni. Írni kezdi a most kiadott kötet első változatát, a disszertációját, melynek témájául – a korabeli avantgárd chicagói kvalitatív szociológiai iskolát követve – a koncentrációs táborban megélt élményeinek tudományos feldolgozását választotta. Ebben a milióban születnek többek között William F. Whyte, illetve William I. Thomas és Florian Znaniecki hasonló módszerrel írott és ma már klasszikusnak tekintett művei.¹ Neurath 1943-ban védésre benyújtott művét csak 2005-ben nyomtatták ki, pedig ez a könyv is éppen olyan klasszikus, mint a már említett és magyarul is hozzáférhető művek. Miért nem adták már ki korábban? – tehetjük fel joggal a kérdést.

Az első ok a dolgozat hánytatott története az amerikai tudományos minősítő rendszerben. A chicagói iskola hatására születő munkák kapcsán felvetődik az a tudományos kérdés, hogy miképpen lehet személyes dokumentumokat tudományos kutatásra használni. Neurath esetében ez a kérdés még komplikáltabb, hiszen nem készített, készíthetett jegyzeteket a táborban; megfigyeléseit utólag írta le, és azt állította, hogy a disszertációjához nem használt fel egyetlen egy szakirodalmi munkát sem, mivel nem is voltak. Neurath az eredeti dolgozatban egyáltalán nem írt a kutatás módszertanáról, ezért az elfogadáshoz utószóban kiegészítést kellett írnia, ahol tulajdonképpen a ma szóbeli igazolás néven is-

¹ William Foote WHYTE: *Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete*. Új Mandátum Könyvkiadó–Max Weber Alapítvány, Budapest, 1999; William I. THOMAS–Florian ZNANIECKI: *A lenygel paraszt Európában és Amerikában*. 1–6. k. Új Mandátum, Budapest, 2002–2004.

mert kutatási módszert adja elő. Ezután Neurath még három évig dolgozott a könyvön. Az átírás folyamatát és azt a harcát, amelyet a szociológiát a számok tudományának felfogó tudósokkal vívott, az alapos utószóban dokumentálja Christian Fleck, Albert Müller és Nico Stehr (279–313.). Neurath ugyanis időközben elhunyt.

A kötet ilyen kései megjelenésének másik oka az amerikai egyetemi rendszerben keresendő: megváltoztatták azt a szabályt, hogy a PhD-dolgozatot nyilvánossá kell tenni a védés után, azaz ki kellett volna adni a cím megszerzéséhez. Addig Neurathot a kiadás anyagi terhei megakadályozták a közzétételben, majd amikor átírta a könyvet, 1946-ra, a koncentrációs táborokról kialakított gondolkodás kerete megváltozott: „A kiadók nem akarnak semmit kiadni a gázkamra nélküli koncentrációs táborokról. Ki akar erről hallani?” (297.) Ez az ok, a holokausztról való gondolkodásunk alakulása és a kötet szociológiai tudománytörténeti fontossága teszi alapművé a most ismertetett munkát.

A könyv a dachauai tábor parancsnokától vett idézettel kezdődik: „Ne tévedjete. Ez nem börtön, ez nem büntetés-végrehajtás. Ez a dachauai koncentrációs tábor. Ez a különbség. És hamarosan megtudjátok, mi is ez a különbség.” Ez az idézet nemcsak megteremt a keretet a tábor értelmezésére, azaz választóvonalat húz a normalitás és a terror között, hanem az olvasót is a táborba invitálja, ő is nézővé válik, a táborlakók tapasztalata pedig az ő tapasztalata lesz. Az első koncentrációs táborokat az 1848-as porosz törvény alapján hozták létre a belső ellenzékiek összegyűjtésére, akiket a haszontalan és kemény munkával akartak megtörni és elpusztítani. A munka végeztetése a koncentrációs tábor központi eleme. A szöveg azelőtt íródott, hogy a felszabadított koncentrációs táborokról készített képek bejárták volna a világot, és végérvényesen kialakították volna bennünk a horror képeit.² Már a második világháború alatt és közvetlenül utána másoktól is megjelentek hagyományos visszaemlékezések a táboréletről. A szerzők általában volt politikai foglyok, akik még azelőtt elmenekültek, hogy a nácik a zsidók gyáripari méretű megsemmisítését elkezdték volna. Az ekkor születő könyvek egyrészt személyes visszaemlékezések, másrészt tudományos igényű munkák.³ Ide tartozik Neurath könyve is.

² Carol ZEMEL: Emblems of Atrocity. Holocaust Liberation Photographs. In: Shelly HORNSTEIN–Florence JACOBOWITZ (eds): *Image and Remembrance: Representation and the Holocaust*. Indiana University Press, Bloomington, 2003. 201–219.

³ Eugen KOGON: *The Theory and Practice of Hell: The German Concentration Camps and the System Behind Them*. Farrar, Straus, New York, 1946. (1951); Victor E. FRANKL: *From Death Camp to Existentialism: A Psychiatrist's Path to a New Therapy*. Beacon Press, Boston, 1946 (1959); Bruno BETTELHEIM: Individual and Mass Behaviour in Extreme Conditions. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1943/38. 417–152.

A táborokról tehát kétféle műfajban írtak: vagy tudományos mű született, vagy a volt foglyok vetették papírra visszaemlékezésüket. Idővel ez utóbbi vált az uralkodó műfajjává, hiszen a koncentrációs táborokról szóló visszaemlékezések második hullámaként, az Eichman-perrel egy időben megjelentek Primo Levy, Jean Amery, Jorge Semprun munkái. Ezek a művek az irodalom eszközeivel írták le a „leírhatatlant”. A visszaemlékezések forгатókönyve hasonló: volt a boldog békeidő, aztán a letartóztatás, az utazás a marhavagonban, majd a táborban az élet a gázkamrák füstjének árnyékában, amit a szabadulás és a normalitáshoz való visszatérés lehetetlenségének leírása zár. Neurath könyvének szövege azonban nem csak a tudományos leírások száraz szövegétől tér el, de a később kialakított hagyományos lágérirodalom zsánerét sem követi. Ez szintén közrejátszhat visszhangtalanságában. A kötet ugyan a már-már közhelyszerű letartóztatás leírásával kezdődik, s ezzel megfelel a kronologikus leírási kényszernek. De a mindig távolságtartó és szinte a szenvtelenségig rideg szerző nem tudja palástolni döbbenetét afelett, hogy bécsi szomszédnője, meg a vidékiek is, milyen készségesen adták fel a németeknek a bujkálókat. Neurath tudniillik egyedien más elbeszélési módot választ könyvében, amelyet két részre oszt. Az elsőben bemutatja a helyszínt, s színházi kifejezésekkel megnevezi a szereplőket: a foglyokat, az őröket, a napi rutint, a bűnt és a bűnhődést. A *kaleidoszkóp* című fejezetben a filmből ismert technikával vág és indít leírásokat, melyeket sem a hely, sem a kronológia nem fog össze. A második részben képet ad a tábor társadalmáról és működésének mechanizmusáról: a hatalom gyakorlásáról, az együttműködésről, a korrupcióról, a konfliktusokról, a napi feladatokról.

A kötet befejező fejezete a legfontosabb, a címe: *Miért nem ütöttek vissza?* Itt összefoglalóan azt vizsgálja, hogy miképpen jött létre és milyen elvek mentén működött ez a különbözőség eltitkolásán alapuló, egyének nélküli társadalom. Ebben a társadalomban, állíthatjuk, az élet talán még borzalmasabb volt, mint a gázkamrák árnyékában. Neurath, a szemtanú leírása érthetővé, megfoghatóvá és hétköznapivá teszi a koncentrációs tábor foglyainak életét.

A kötet megírása óta több könyvtár méretűvé nőtt a koncentrációs táborokkal kapcsolatos irodalom, ám ezáltal a terror társadalmának tudományos feldolgozása érdemben nem haladt előre. A lényegről azóta sem tudunk többet, mint amennyit Neurath most, nagy késéssel megjelent munkájában leírt. Ráadásul az 1943 óta eltelt idő inkább komplikálta és még inkább összekeverte az értelmezéseket. (Gondoljunk csak a keletnémet történetírás mesterfogására, hogy a koncentrációs táborok

foglyait mint öntudatos antifasisztákat gyászolta.) Neurath még a második világháború alatt írott könyvében tudatosan törekedett arra, hogy egyszerű nyelven írjon, úgy, hogy munkáját „széles körben el tudják fogadni, és ne rögtön hasznosítsa a vörös propaganda” (295.). Ez a félelme alaptalan volt. A hidegháborúban a „vörös propagandának” a legkevésbé volt szüksége egy olyan műre, mely a gázkamrák nélküli koncentrációs táborokról beszélt. Paul Neurath a háború után amerikai állampolgárként elismert és sokat publikáló szociológiaprofesszor lett, nem foglalkozott kéziratban maradt munkájával; visszatért Bécsbe, az egyetemen tanított és 2001-ben halt meg.

A kötet kiadása nagyon sok szakértő, barát és volt kolléga együttműködésével jött létre, akiket a gondos szerkesztők több oldalon keresztül sorolnak fel. Ezzel a munkával valósult meg Neurath terve, amit az első koncentrációs táborban töltött nap után elhatározott: emléket állít annak, amit átélt, hogy soha ne felejtsek el, és megértsék, mi is történt ott. Most már biztosak lehetünk benne, hogy a terve sikerült.

Pető Andrea

Életmentés vagyonért, valutáért a vészkorszakban*

Szita Szabolcs már hosszú évek óta egyik meghatározó személyisége a holokausztkutatásnak. A közelmúltban megjelent kötete az 1941–1942-ben alapított Budapesti Segély- és Mentőbizottság és főleg annak egyik vezetője, Kasztner Rezső tevékenységét mutatja be.

E sorok írójának már 2002. október végén módja volt meghallgatni e kötet főbb kérdéseit a jeruzsálemi Yad Vasem Intézetben. A vitán részt vevő történészek, magyar történelemtanárok, valamint a vészkorszak néhány túlélője heves vitába bonyolódott arról: hogyan lehet értelmezni, leírni és kötetben is közreadni a rettenetnek azt a szakaszát, amikor a módos zsidó családok teljes vagyonukat ajánlották és adták életükért cserébe. A hozzászólók mind támogatták a szerzőt abban, hogy értelmezze, írja meg a magyar történelem vészkorszakának ezt az összefüggését is.

Illyés Gyula azt írta ezekről az évekről: „...A bélyeg, amit viseltek ti melletteken, / ahányszor látom, forró foltot éget / a homlokomra: az én

* SZITA Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság: Kasztner Rezső, SS-embervásár 1944–1945.* Corvina, Budapest, 2005. 174 p.

szégyenem! / Mindenkié, csak épp nem a tiétek!”¹ Illyés tudta, hogy a szégyenbélyeg helyén seb fog maradni, de abban bízott, hogy lesz gyógyulás, ha a seb majd a mélyéig kitarul. Szita Szabolcs most különösen mély sebekig ért el. Talán az egyetemet, főiskolát végző értelmiségi fiatalok már tanulják, hogy Weiss Manférd a csepeli vas- és fegyvergyárát ajánlotta fel családjá és a maga életéért cserébe. Lassan az is közismert tény, hogy Szondi Lipót nem hozhatott volna létre pszichológiai intézetet, ha nem marad életben és nem jut ki Svájcba. Talán kevésbé ismert, hogy e szörnyű „embervásárt” Kasztner Rezső kolozsvári születésű újságíró és cionista munkatársai szervezték. Most Szita Szabolcs szakszerűen megírta, képekkel és számos korabeli dokumentummal alátámasztott (gazdag névmutatóval ellátott) könyvéből megismerhetjük e bonyolult kusza folyamatot, amelyet a pénz és az élet össze nem mérhető értéke és furcsa értéktelensége szőtt át.

A könyvet elemzõn átolvasva is megmarad az olvasó etikai dilemmája: milyen lehet az a kor, amelyben az emberi élet kiváltható, váltságdíjjal megmenthető (46–47.)? A történelem szakos tanár, köztük e sorok írója is, sajnos tudja már, hogy az SS emberéletekkel is üzletelt. A Mentõbizottság és Eichmann tisztjei titkos tárgyalásainak eredményeként 1944 nyarán a magyar zsidók egy töredéke az auschwitzi halálgyár elõl megmenekült. „Csak” ennyi volt a Kasztner-vonat(ok) értelme, amiért egyébként már Izraelben, 1957 márciusában Kasztner egy szélsőséges nacionalista zsidó golyója a háza elõtt a halálba küldte (167. oldal).

Ha csak a fenti gondolatokat olvashatnánk, tanulhatnánk Szita Szabolcs legújabb kötetébõl, már akkor is gazdagodna tudásunk. A szerzõ azonban történészhez illõ módon nem éri be a tanulságok lehetséges összegzésével, hanem kronológiai rendben haladva a már megjelent történeti munkákat is elemezte, s az újabban elérhető levéltári dokumentumokat (magyar és főleg német nyelven) is sorra vette elemzéséhez.

A szépen, gondosan tördelt kötetben számos fénykép (csoportkép, igazolványkép, derűs életkép gyermekkel) is közölt a szerzõ. A recensens kezdetben kissé értetlenül fogadta a számos SS-tiszt fényképét, azon dohogva, miért kellene még az arcuk is a tudáshoz. A kötet végére érve azonban elfogadta, nem elég az utalás, a név, a besorolás, valóban fontos lehet az emberéletekkel, a zsidó vagyonnal üzletelõ német és magyar tiszték fényképe is ahhoz, hogy az utókor valóban szembenézessen a rettenetes korrallal.

¹ ILLYÉS Gyula: Szégyen-bélyeg. In: *Konok kikelet. Válogatott versek.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1981. 123.

Szita Szabolcs könyve – éppen témája, fentiekben már vázolt gondolatsora alapján és okán – nem könnyű olvasmány. Talán maga a szerző is érzékelteti könyve főbb kérdéseinek bonyolultságát, amikor a címet több sorban írja le, s a főcímnek választott sort a Talmudból idézi. Beszédesebb a könyv borítólapja is: a fekete-fehér fényképen ijedt, riadt emberek svájci mentesítő okiratra várnak. Szinte akaratlanul is hozzá tehetjük, hogy őket legalább szólították, ekkor még volt nevük, életük. Még bíztak a csodában, a megmenekülésben.

A szerző a Mentőbizottság és az SS együttműködéséről különösen sok új adatot, összefüggést tárt fel. Ebből a szempontból főleg azt hangsúlyoznám, hogy 1941 ősztől, a Magyarországot környező országokban felerősödött zsidóüldözést követően a cionista mozgalom szerepe megnőtt. Mivel a hagyományosnak vélt magyar–zsidó együttélés megtört, a megerősödő mozgalom pedig kitörési lehetőséget kínált (7–8.). A Palesztinába való kivándorlás ugyan mint álom létezett, de valósággá válása igen vontatottan haladt. Komoly Ottó mérnököt a Magyar Cionista Szövetség élén elsősorban a magyar zsidóság jövője, a zsidó haza megteremtése foglalkoztatta. E tevékenységbe kapcsolódott be a jogot végzett újságíró, dr. Kasztner Rezső és több más értelmiségi fiatalember, nő is. A Pro Palesztina Szövetség budapesti munkája 1942-től zsidómentés, segítségnyújtás, menekülési lehetőségek szervezéséből állt. Kasztnernek még a filmből ismert Oskar Schindler krakkói német gyár-
iparossal is volt kapcsolata. E fél Európát átszelő hálózatot – Szita Szabolcs dokumentálja is mindezt – a német Gestapo hamar felismerte, és az embermentésnek nevezett üzlet árait bizalmi emberei révén tovább emelte. 1943-tól már futárszolgálat, ügynökök hálózata is működött. 1944 tavaszától (a német megszállás, a gettók, a deportálások idején) az élet vagy halál kérdése egyértelművé vált a cionista vezetők számára. Ugyanekkor a németek parancsára létrehozott Zsidó Tanács (vezetője Stern Samu) túlzónak vélte a cionisták véleményét, bízott a magyar „törvényességben” és magára maradt. A faji alapon (27–28.) zsidónak sorolt magyarok elleni átgondolt hadjáratot anyagi és erkölcsi vonatkozásban is „hatékonyan” végrehajtották.

A magyarországi Endlösung, az Ungarnaktion során a vidéki magyar zsidóságot, a több mint 400 000 embert elszállították. Alig félszáz nap kellett a történelmi magyar vármegyék „zsidótalánításához”. És, ahogy minderről a dombóvári visszaemlékező, Rab Erzsébet, a volt rabbi neje írta, nem verték félre a harangokat.²

² RAB Erzsébet: *És nem verik félre a harangot*. Anonymus Kiadó, 1948.

A vidéki zsidóság minden vagyona a magyar állam tulajdonába került. A zsidó életekkel való embervásáron a gáláns németek már 100 000 dollár fejpenzt kértek. A névsorok összeállítása érthetően indulatokat szült.

Szita Szabolcs jól gazdálkodott a személyes visszaemlékezésekkel is. Ezek alapján érzékelteti az első vonat „kedvezményezettjeinek” (318 fő) sorsát Budapesttől (a nem létező Waldseen át) Svájcig, majd Tel-Avivig.

A kötet részben új megközelítésben szól (és azt bizonyító adatokat tesz közzé) az Ausztriában kényszermunkát végző (közel 15 000 fő) vidéki magyar zsidók tevékenységéről (86–87.). A szerző szerint a legújabb osztrák történeti munkák megalapozónak tekintik az ingyen végzett kényszermunkát az osztrák gazdaságban. Az ismert magyarok közül bécsi deportált volt Tevan Andor könyvkiadó (Békéscsaba) és Seres Rezső slágerszerző is.

A neves zsidó származású iparmágnások (Chorin Ferenc, báró Weiss Jenő, a báró Kornfeld és a Mauthner család tagjai) ugyancsak elhaghatták Budapestet. Róluk nyilatkozta Fenyő Miksa író: „Emelhető vád valaki ellen, akinek családjával – negyed magával – [...] az élet valamelyes lehetősége és a legkegyetlenebb halál között kell választania, hogy hajlandó javait feláldozni?” (105.) A szerző nyomán a recenzens is osztja Fenyő Miksa véleményét.

Szita Szabolcs könyvét elsősorban a történelem iránt érdeklődő fiatalok figyelmébe ajánljuk.

Micheller Magdolna

Áldozatok és tettek*

„Egy társadalom története olyan, mint egy kollektív életrajz. És akárcsak egy életrajzban – ami ugyancsak különálló epizódokból áll –, a társadalom történetében is minden összefügg mindennel. És ha ebbe a kollektív életrajzba valamely ponton beleillesztenek egy nagy hazugságot, akkor semmi nem lesz hiteles, ami ezután következik, és mindent a leleplezéstől való félelem fog egybefűzni. Az ilyen közösség tagjai pedig ahelyett, hogy saját életüket élnék, gyanakodva pillantgatnak majd hátra a válluk fölött, és megpróbálják kitalálni, mit gondolnak cselekedeteikről mások.” (150.) Ez a részlet Jan T. Gross *Szomszédok* című könyvéből jól megfogalmazza, milyen következményekkel járhat, ha egy nemzet nem képes beemelni

* Jan T. Gross: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2004. 192 p.

kollektív emlékezetébe erkölcsileg támadható történelmi momentumokat. Jól megvilágítja továbbá azt is, miért váltott ki oly heves érzelmeket a könyv: senki nem szeret szembesülni azzal, hogy egy korábban teljesen egyértelműnek gondolt helyzetnek nemcsak színe, hanem fonákja is van. Gross ezt írja: „[A] lengyelek második világháborús élményeiben csupa olyan elem fedezhető föl, amely a múltban a nemzeti identitás kikovácsolását szolgálta: az álnok szomszéd népek, a megbízhatatlan szövetségesek, a területi földarabolás, az elit körében elszenvedett rettenetes emberi veszteség, a deportálások, s még a túlerővel szembeni nemzeti felkelés toposza is megjelent [...]. És egyszer csak kiderül, hogy ez a gazdag mondanakör – egy rettentő nemzeti balsors, amelyen példaadó hősiességgel kerekedtek felül – megbicsaklik, és belefut a legelképesztőbb sötétségbe: a kor úgynevezett lengyel–zsidó viszonyának mondanakörébe.” (155–156.)

Jedwabne – ahol a könyv alapjául szolgáló gyilkosságok történtek – már a 15. században is lakott település volt, a 18. századtól kezdve pedig városi státusszal rendelkezett. A zsidók Tykocinból (Tiktin) jöttek ide, az 1700-as évek végére pedig már a lakosság döntő többségét alkották. Az 1931-es népszámlálás tanúsága szerint a város össznépessége 2167 fő volt, közülük hatvan százalék vallotta magát zsidónak. A második világháború kitörését követően – a Molotov–Ribbentropp-paktumnak megfelelően – Lengyelországot felosztották a Szovjetunió és Németország között. Jedwabne először szovjet érdekszférába került, majd azután, hogy a németek megtámadták a szovjeteket, átkerült a nácikhoz. Ezeknek a körülményeknek azért van jelentőségük, mert megalapozták egy sztereotípiák kialakulását, amely mintegy igazolni volt hivatott a zsidókkal szembeni kegyetlenkedéseket. Az elképzelés lényege, hogy a szovjet megszállás alatt a zsidók többsége együttműködött az idegen hatalommal, és az „igazi” lengyelek rovására visszaélt hatalmával. Így amikor a német hadsereg 1941. június 23-án bevonult a városba, a nem zsidó lakosok egy része úgy érezhette, eljött a visszavágás ideje. Ennek megfelelően már 25-én pogrom kezdődött, s rögtön több halálos áldozattal járt. „Másnap egy helyi pap beavatkozott, mondván, hogy a német hatóságok majd elintézik a dolgot; rávette őket, hogy abba hagyják a pogromot. [...] Ettől a naptól kezdve a helyiek nem adtak el a zsidóknak élelmiszert, ami egyre nehezebbé tette a helyzetüket. Időközben elterjedt az a hír, hogy a németek el fogják rendelni az összes zsidó elpusztítását. A németek 1941. július 10-én kiadtak egy ilyen rendeletet.” (22–23.) E nap reggelén gestapósok érkeztek Jedwabnéba, akik a városi képviselő-testülettel folytatott megbeszélés során megkérdezték, hogy mit terveznek a zsidókkal. Az egybehangzó válasz az volt, hogy vala-

mennyi zsidót meg kell ölni. A németek felvetették ugyan, hogy „minden egyes foglalkozásból hagyjanak meg egy zsidó családot”, de ezt a lengyelek azzal utasították el, hogy van elég mesteremberük. Ezután kezdődött az újabb pogrom, amely sokkal véresebb és kegyetlenebb volt, mint a néhány héttel korábbi: a fejszékkel és botokkal felfegyverzett helybeliek először kizavarták az összes zsidót az utcára, majd kiválogatták közülük a hetvenöt legerősebbet, hogy velük bontassák le a városközpontban felállított Lenin-szobrot. Miután ez megtörtént, gödröt ásattak velük, hogy a szobrot abba tegyék, végül pedig valamennyiüket lemészárolták és a gödörbe dobták. Ezt követően „[...] a gyilkosok ráparancsoltak a zsidókra, hogy ássanak egy gödröt, hogy eltemethessék az összes korábban megölt zsidót, és aztán őket ölték meg, és temették el a többiekkel”. (24.) Mindeközben az idős zsidók szakállát meggyújtották, az újszülötteket anyjuk karjai közt ölték meg, másokat pedig egyszerűen agyonverték. Az utolsó stádiumhoz érve a túlélőket négyes sorokba rendezték, és rájuk parancsoltak, hogy énekelve induljanak meg a csűr irányába, miközben a vonulókat folyamatosan ütlegelték. A csűrhez érve mindenkit bepréseltek, majd petróleummal lelocsolták az épületet és fegyújtották. A pusztítás végeztével szétszéledtek, hogy felkutassák az esetleges túlélőket, és összegyűjtsék a zsidók vagyonaát. „A betegeteket, akiket találtak, a csűrhez vitték, ami meg a kisgyerekeket illeti, néhányat a lábuknál fogva összekötözték, a hátukon elcipeltek, majd vasvillával az izzó szénre hányták. A tűz után fejszével kiverték az aranyfogakat a még nem teljesen elégett holttestekből, és egyéb módokon gyalázták meg a szent mártírok testét.” (24–25.) A mézszárlás áldozatainak száma – Gross nyomán – ezerhatszázra tehető.

1949. január 8-án a lengyel Államvédelmi Hatóság letartóztatott tizenöt jedwabnei lakost, május 16-án és 17-én pedig összesen huszonkét ember ellen emeltek vádat a Jedwabnében elkövetett gyilkosságok miatt. „[A] pert kapkodva szervezték meg”, és rendkívül gyorsan le is zárták: nyolc vádlottat felmentettek, egyet kivégeztek, míg a többiek esetében letöltendő szabadságvesztést szabtak ki. (32.)

A történeteket feldolgozó könyv 2000 áprilisában jelent meg Lengyelországban, de csak 2001 márciusában robbant ki körülötte vita. Azért ennyivel később, mert Aleksander Kwasniewski akkori köztársasági elnök ekkor jelentette be, hogy a jedwabnei zsidók lemészárlásának hatvanadik évfordulóján, július 10-én elmegy Jedwabnéba, és a lengyel nemzet nevében bocsánatot kér a történetek miatt. Az államfő elhatározása óriási felzúdulást keltett, és nemzeti vitát váltott ki. Sokak szerint a bocsánatkérés a kollektív bűnösség elismerésével egyenértékű, mások pe-

dig úgy vélték, hogy kérjenek bocsánatot a tettesek. A kétkedők és tagadók egyik fő érve az volt, hogy nem is lakott összesen ezerhatszáz zsidó Jedwabnéban, továbbá, hogy annyi ember be sem fér egy istállóba – foglalja össze a vitát Scipiades Iván. (Jedwabne megosztja Lengyelországot. *Népszabadság*, 2001. július 3.)

Kwaszniewski a vitára reagálva elmondta: a bocsánatkérés nem azt jelenti, hogy Lengyelország teljes felelősséget vállal a jedwabnei gyilkosságért vagy részfelelősséget a holokausztért. A lengyeleknek szembe kell nézniük a jedwabnei bünténnyel, az igazságnak megfelelően kell állást foglalniuk, és nevének kell nevezniük a gyilkosságot. Az értékelés és az állásfoglalás során nem szabad figyelmen kívül hagyniuk bizonyos meghatározó körülményeket: a nácik irányította Németország robbantotta ki a második világháborút, hozta a nürnbergi törvényeket, létesítette a koncentrációs táborokat, fogadta el az Endlösung koncepcióját. A jedwabnei kegyetlen gyilkosságot mindazonáltal lengyelek követték el, és ezért szükséges a bocsánatkérés, azzal a lényeges kiegészítéssel, hogy a bűntény ódiума nem terjeszthető ki minden egyes lengyelre. (Lásd erről: Lengyel nemeslelkűség és lengyel gyalázat. Aleksandr Kwaszniewski köztársasági elnökkel beszélget Adam Boniecki és Krzysztof Burnetko. *Beszélő*, 2001/5.)

Az államfő véleménye nem terelte nyugvópontra az ügyet, és továbbra is nagy volt azoknak a száma, akik vagy teljes egészében kétségbe vonták Gross állításainak hitelességét, vagy hitelesnek ismerték el ugyan, a jedwabnei zsidók kiirtását azonban a Gestapo számlájára írták (mint ahogy azt két hivatalos emlékmű is „tanúsítja”). De vajon indokolhatja-e a nemzeti becsület óvása az egykori gyilkosok mentegetését, és nem az használna-e többet a lengyelség jó hírének, ha mindenekelőtt a tényekkel nézne szembe, és elhatárolná magát az egykori bűnténytől? Egyáltalán: a nemzet becsülete ilyenkor a legfontosabb, vagy az igazság? És megtalálhatja-e az igazságot az, aki e politikailag-történelmileg oly kényes és bonyolult, ám erkölcsileg annál egyértelműbb ügyben azonnal mások felelősségét firtatja? – teszi fel a kérdést a *Beszélő* recenziója. (P. A. [Pályi András]: A Jedwabne-vita. Lengyelek, zsidók. 2001/5.)

Jan Nowak-Jezioranski, aki a kommunizmus évtizedei alatt a Szabad Európa Rádió lengyel részlegének igazgatója volt, felhívta a figyelmet arra: „Ha elkezdjük magyarázgatni, kisebbiteni e szörnyű bűntényt, ha a felelősséget az áldozatokra próbáljuk hárítani, ha enyhítő körülményeket keresgetünk, akkor a világ szemében az egész nép cinkossá válhat” – idézi őt Scipiades Iván fentebb már említett írásában. Gross pedig kijelenti: „továbbra is elterelik a figyelmet a múlt hátrahagyott,

szégyenteljes epizódjairól, és tovább »védelmezik Lengyelország jó hírét«, bármi legyen is az”. (150.) Lengyelország nem kivételes ebben a tekintetben, hiszen nem nagyon lehetne olyan országot említeni – akár Európában, akár másutt –, amelynek ne lenne valamilyen szégyenfoltja, olyan történelmi szerepvállalása, amely ha szóba kerül, csak feszegetést és kínos magyarázkodást vált ki. Elég például a magyarországi zsidók deportálásában való magyar részvételt, vagy az áldozatok és a letagadás volumenében egyaránt jelentősebb törökországi örmény népirtást említeni. Nem mellékesen a lengyelek is szembesülhettek azzal, hogy mit jelenthet és milyen következményekkel járhat egy nemzetre nézve, ha más nemzetek letagadnak történelmi tényeket. A szovjetek ugyanis egészen 1989-ig nem voltak hajlandók elismerni, hogy a Lengyelország keleti részének megszállásakor foglyul ejtett mintegy tizenötezer tisztet, valamint tizenegyezer „egyéb” lengyelt a szovjet NKVD alakulatai a Katyń melletti és környéki erdőkben tarkólövessel megöltek. A szovjet vezetés a mészárlást – miután a lengyel tisztok holttesteit tartalmazó tömegsírokat megtalálták – a hitleri Németország számlájára írta.

A *Szomszédok* szerzője megdöbbentő részletességgel tárja fel, milyen kegyetlen és szadisztikus módszerekkel végeztek ki mintegy ezerhatszáz zsidót 1941 júliusában. Gross azzal, hogy megírta könyvét, egyszerre több olyan problémára is rávilágított, amelyek eddig – tabuk lévén – nem kerülhettek a figyelem középpontjába. Így többek között kiderült: a lengyelek egy része (főleg azok, akik a háború előtt születtek) nem képes elfogadni, hogy a „Lengyelország a nemzetek Krisztusa” képen bármiféle csorba essék, hogy a lengyel katolikus egyház álláspontja a kérdésben nem egységes, és hogy – mindezek ellenére – mennyire sokan tartják szükségesnek a doktriner történelemszemlélet megújítását. A vita tétje ugyanakkor nemcsak az volt, hogy tisztázódnak-e a lengyelek által a második világháború alatt elkövetett bűnök, hanem az is, hogy módosul-e a lengyelek önmagukról alkotott képe, illetve hogy miképp alakul a nemzet identitása és jövője.

A felelősség kérdése, a nemzeti identitás, valamint annak tartalma együttesen vizsgálандó elemek. Előbbi esetén természetesen nem szabad kollektív felelősséget megállapítanunk, magát a kérdést mégsem lehet csupán annyival elintézni, hogy minden társadalomban vannak, akik figyelmen kívül hagyják az alapvető társadalmi szabályokat, az írott és íratlan etikai normákat. Nem tehetjük meg, hogy önkényesen kiválogatjuk a nemzeti örökségből azt, amit szeretünk, miközben minden mást kizárunk. Azoknak tehát, akik még nem éltek a bűntettek elkövetése idején, vagy éltek ugyan, de elkövetésükben nem volt szerepük, az a fe-

lelősségük, hogy szembenézzenek a múlttal és tudomásul vegyék, hogy a nemzetnek nevezett „imaginárius közösségnek” ők is és az elkövetők is tagjai.

Párhuzamos példával élve: egyetlen német sem gondolhat német identitására úgy, hogy figyelmen kívül hagyja országa és felmenői történetének 1933 és 1945 közötti éveit. De, még ha a nemzeti identitás kialakítása során „elkerülhetetlen is a szelektivitás [...], az így fölépített kollektív identitásnak – hogy hiteles legyen – mindig nyitottnak kellene maradnia. Olyannak, hogy bárki bármikor megkérdőjelezhesse, rákérdezve: hogyan illeszkedik az ősök történetének néhány epizódja vagy epizódjainak sorozata vagy egy korszaka a nemzet javasolt önképébe” – írja Gross. (123–124.)

A jedwabnei bűntényt nem a lengyel nemzet követte el, de a lengyel nemzet adta e gyilkosokat a világnak, akik abban a meggyőződésben követték el tettüket, hogy a nemzet megérti és helyesli azt. A mai demokratikus Lengyelországban a nemzet többségi részét kitevő, a mások életét, gondolkodásmódját, hagyományait tiszteletben tartó állampolgároknak kell – hatvan esztendő múltán – elmondaniuk a gyilkosoknak, hogy ők mások, és nem azonosulnak velük – írja Dawid Warszawski. („Is” nélkül. *Beszélő*, 2001/5.)

Jedwabnéban körülbelül száz ember gyilkolt, akik terrorizálták a lakosság többi részét. Az erő és a büntetlenség érzetét a németek biztosították. A többiek olyan helyzetbe kerültek, amelyben csak elvileg volt lehetőség az ellenállásra, a zsidók megvédésére. „A vérengzés végigkísérte a passzív szemtanúk életét” – véli Agnieszka Arnold, a *Szomszédok* című film rendezője. (A csontvázak számolgotása. *Beszélő*, 2001/5.) Minden valószínűség szerint azokban a városokban és falvakban, ahol zsidókat gyilkoltak, az emberek a legapróbb részletekig emlékeznek az eseményekre. Nagyfokú érzéketlenségről árulkodna, ha a gyilkosságok szemtanúi elfelejtették volna, mi történt. Az emlékezés azoknak is súlyos teher lehet, akik nem pusztán tanúi voltak zsidó szomszédaik legyilkolásának, hanem a gyilkosságokban aktívan részt is vettek. A tényleges elkövetők akkor sem háríthatják el a felelősséget, ha tudjuk: a vérengzések olyan rendszerhez köthetők, amely „[a] német politikai filozófus, Eric Voegelin szavaival szólva [...] az ember leggonoszabb ösztöneire épít – nemcsak azért, mert hatalmi helyzetbe emeli a »csőcselékét«, hanem azért is, mert uralma alatt »az egyszerű ember, aki mindaddig, amíg a társadalomban rend van, tisztességes, ám amikor rendtelenség kél valahol, és a társadalmat többé semmi nem tartja össze, bevadul, anélkül, hogy tudná, mit tesz«” – írja Gross. (141.)

A könyv, illetve az általa kiváltott vita ráirányította a figyelmet a „rugalmatlan” történetíráásra, amely egyrészt bizonyos eseményeket tabuként kezel, másrészt pedig az újfajta szemléletmódok kialakulását vagy érvényesülését szentségtörésként értelmezi. Gross azt javasolja, hogy másként közelítsünk e korszak forrásaihoz, és – a túlélők tanúvallomásait áttekintve – változtassunk a bizonyító anyagok értékelésének kiindulópontján. Szerinte ha egy konkrét beszámolóban olvasottakat mindaddig tényként kezelnénk, ameddig nem találunk meggyőző érveket az ellenkezőjére, valószínűleg több tévedést kerülnénk el, mint amikor, ha – fordított megközelítést alkalmazva – minden tanúvallomást óvatos kételkedéssel fogadunk mindaddig, amíg egy független hírforrás annak tartalmát meg nem erősíti. Ez az egyetlen olyan – lényegesnek mondható – pont a könyvben, amellyel nem lehet maradéktalanul egyetérteni. Ha egy jogállamban állítunk valamit, állításunkat bizonyítékokkal kell alátámasztanunk. Már csak azért is, mert különben állításaink éppen azok szemében lesznek hiteltelenek, akik leginkább hajlanak leegyszerűsítő és hamis értelmezésekre.

A jedwabnei zsidók ellen 1941 nyarán elkövetett bűntett újfajta szemléletet igényel a második világháború alatti lengyel–zsidó viszony rekonstruálásában. A történészek és az újságírók több mint ötven éven át igyekeztek elhallgatni a történeteket. Nem igaz ugyanis, hogy Lengyelországban a háború alatt csak a németek gyilkolták a zsidókat, és ebbéli tevékenységükben csak alkalmilag segített nekik néhány segédrendőri alakulat. Ráadásul Jedwabne után semmilyen módon sem elfogadható az olyan „magyarázat”, mint hogy a zsidók annak „köszönhetik” az ellenük megnyilvánuló agressziót, hogy a szovjet okkupáció idején kollaboráltak a megszálló erővel. Igaz ugyan, hogy voltak zsidó kollaboránsok, de sem ténylegesen, sem számarányukat tekintve nem voltak többen lengyel „kollégáiknál”. A fentieket az is megerősíti, hogy ugyanebben az időszakban több zsidót deportáltak a Szovjetunióba, mint lengyelt.

Gross szerint „nemcsak a háború alatti, hanem a háború utáni lengyel történelmet is újra kell gondol[ni]”, és át kell értékelní „bizonyos széles körben elfogadott fontos magyarázó elemeket, melyek azoknak az éveknek a következményeivel, attitűdjeivel és intézményeivel kapcsolatosak”. (127.) A lengyelországi zsidóellenesség mélyen gyökerezett a rituális gyilkosság középkori babonájában, és beágyazódott a háborús történetekbe is. A háború utáni antiszemitizmus nem a „zsidókommün”-mítoszból és nem is a zsidók szovjet éra alatti „szerepvállalásából” fakadt. „Akik a háború alatt nagy veszélyt vállalva zsidókat bujtattak, a háború

után – az emberek ellenérzésétől tartva – nem beszéltek erről. Őket nem kriptokommunistaként gyűlölték vagy tartották rettegésben, hanem inkább mint a zsidók ellen elkövetett bűntettek tanúit – véli Gross. – Létük maga volt a szemrehányás, lelkiismeret-furdalást keltett, és potenciális fenyegetést jelentett.” (136.)

Egyet lehet érteni Adam Czarnotával, aki szerint „Gross könyvének vitája nemcsak a lengyel–zsidó viszonyról szól, nemcsak a lengyelek által a második világháború alatt elkövetett bűnökről, hanem az 1989 utáni Lengyelországról és a lengyelégről alkotott elképzelésekről is”. Ez az „1989-es rendszerváltás utáni első olyan nyilvános vita, amely arról szól, hogy az emberek mit képzelnek Lengyelországról. A vita fő kérdése a múlt, a tradíció, a kollektív emlékezet, a cselekedetekért vállalt felelősség és a jövő nyílt társadalmának értékelése” – olvasható Czarnota véleménye a *Szomszédok* függelékében. (175.)

Gross könyve és a körülötte kibontakozott vita pozitív fejleményekkel járt. Már az is méltánylandó, hogy hatvan évi hallgatás után az emberek beszélni kezdtek Jedwabnéról és a lengyeleknek a zsidókhoz való viszonyáról. Előrelépés a történet tisztázásában, hogy a tömegsír megtalálása után a mészárlásra már van tárgyi bizonyíték. A Nemzeti Emlékezet Intézete pedig „törvényesen védetté” nyilvánította a „tényt”, vagyis a jedwabnei mészárlás tagadása akár három évig terjedő börtönnel is büntethető. Megindult a Jedwabne környékén élő pedagógusok átképzése, és a 2002–2003-as tanévtől kezdődően az egész országban hozzá lehet jutni a holokausztról szóló középiskolai tankönyvhöz. Katolikusok több városban is gondozni kezdték az elhagyott zsidó temetőket, Varsóban pedig zsidó múzeum megnyitását fáradoznak, amely a lengyelországi zsidóság ezeréves történetét fogja bemutatni.

Az eredményeket azonban nem szabad eltúlozni. Nem alakult ki például valódi nemzetközi vita, ami azért sajnálatos, mert nem Lengyelország az egyetlen hely a világon, ahol korábbi korszakok eddig nem vizsgált történéseivel kellene szembenézni. Azt is ki lehet jelteni – bár ez talán inkább az eredmények közé sorolható –, hogy a lengyelek múltértelmezése ez után a vita után nem lehet ugyanolyan, mint előtte volt. Akkor sem, ha ma a lengyelek többsége még nem képes elfogadni felelősségét a jedwabnei zsidók meggyilkolásban. Lengyelországnak – akár csak más nemzeteknek – a múlt teljes feltárására lenne szüksége, vállalva az ezzel járó negatívumokat is. S ezt anélkül kellene véghez vinnie, hogy Németország hibájába esne. Ott ugyanis a második világháború utáni évtizedekben – mintegy átesve a ló túloldalára – a nemzet és bármilyen azzal rokonítható kifejezés már-már „törlődött” a nyelvhaszná-

latból, mivel a „Nation”-ról könnyen a „Nationalismus”-ra és a nációk-ra lehetett asszociálni. A súlyos történelmi örökség kollektív feldolgozásának a nemzeti identitás feladása nélkül kellene megtörténnie; ez ugyanis elengedhetetlen feltétele annak, hogy egy nemzet mint közösség nagykorúvá váljon, és képes legyen a kritikus történelmi helyzetekben is megőrizni méltóságát.

Varga Ábrahám

Partizánbosszú Schióban – avagy lehet-e pártatlan a történetírás*

1945. július 6–7. éjszakáján, alig két hónappal a háború után az északolaszországi Schio városka bírósági fogdájában az oda behatoló garibaldista (kommunista) partizánok az őrizetes fasiszták és kollaboránsok közül 54 személyt (negyven férfit és tizennégy nőt) lemészároltak. A megdöbbentő esetről és kései utóéletéről Sarah Morgan, a bristoli egyetem Cambridge-ben doktorált olasz nyelvi lektora folytatott oknyomozó történelmi vizsgálatot, aki korábban már több tanulmányt publikált az olasz ellenállásról, és ő készítette a Laterza kiadónál megjelent *La Resistenza 1943–1945, L’Italia dal fascismo alla Repubblica* című multimediális művet.

Morgan most tárgyalandó munkájában a történetírói módszerek szerencsésen vegyülnek történelemfilozófiai, etikai, politológiai és újságírói fogásokkal. Tárgyalja az ellenállás korabeli és mai politikai értelmezését, és ezt szembeesíti az események résztvevőivel, szemtanúival, az áldozatok szimpatizánsaival folytatott interjúkkal, a felkutatott dokumentumokkal. Feldolgozta az olaszországi amerikai katonai közigazgatás Washingtonban fellelhető archívumi anyagait is, az időszaki sajtótermékeket, a későbbi viták sajtóját; tudományos apparátusába referenciaként bevonta a modern angolszász történelemfilozófia, társadalomlélektan és etika néhány elismert szerzőjét, például Simon Schamát, Hayden White-ot, Rox Bhaskart.

A schiói eseményekhez tehát széleskörű, a témához szükséges tudományos ismeretanyag birtokában közelített, felkészülten látott teendőjéhez. Szándéka szerint – mint írja bevezetőjében – olyan elemzésbe fo-

* Sarah Morgan: *Rappresaglie dopo la Resistenza. L’eccidio di Schio tra guerra civile e guerra fredda.* [Megtorlás az Ellenállás után. A schiói vérengzés a polgárháború és a hidegháború határán.] Bruno Mondadori Editore, Milano, 2002. 156 p.

gott, amely „vitatja a szövegekhez tapadó igazságok ismeretét, ugyanakkor kritikailag újraértelmezi az Ellenállás megjelenítésével kapcsolatos erkölcsi kategóriákat”. Meg akarta vizsgálni és föl kívánta mérni az ellenállás problémáinak és logikájának összetettebb jelentéseit kijátszó vagy kizáró retorikai stratégiákat, azokat a korlátozó kategóriákat, amelyek mítoszokat teremtettek és lehetővé tették a pontatlan és kétértelmű, az érzelmi identifikációt előnyben részesítő értelmezést.

Ez a tárgy konkrétságához mérten kissé elvont, a szerző nyelvészi énjének megfelelő „ars poetica” pártatlan elemzést ígér, de Morgan a tematika természeténél fogva nem marad semleges: egyértelművé teszi, hogy ellenállópárti. Az ellenállás különböző (munkásmozgalmi és polgári, marxista-ateista és katolikus, liberális és konzervatív) politikai irányzataival viszont nem foglalkozik és az ellenállásból kinövő politikummal is csínján bánik; ha mégis színt vall, akkor az ellenállás demokratikus, antifasiszta töltését hangsúlyozza, még akkor is, ha az ellenállás „legharcosabb” partizánjai mellett kell kiállnia.

Schio a háború előtt és alatt a jellegzetesen konzervatív-katolikus „fehér” Veneto régió kisebb méretű – mintegy 25 ezer lélekszámú – ipari centruma volt, jelentősebb textiliparral, cementgyártással és fémmegmunkáló üzemekkel, ahol a lakosság nagy többsége gyári munkás, nagyobb részében politikailag szervezett munkás. A város tehát amolyan „vörös sziget” a környéken. A munkásmozgalom itt egyidős a 19. század végi és 20. századeleji ipari fejlődéssel, a szocialista párt, a szakszervezetek megerősödésével. A munkásoknak bőven kijutott az emberrnyűző kizsákmányolásból, később a brutális fasizmusból.

A szerző interjúalanyai felelevenítették az egyik gyártulajdonos furfangos trükkjét: a tejbé aprított kenyéret a menzán villával kellett „kanalazni”, hogy minél több maradjon, és hogy a maradék tejet a következő turnusnak is kimérhessék... Az ilyen gyáros természetes szövetségese lett a fasiszta pártnak, amely ugyanilyen természetességgel tett eleget szövetségi kötelezettségének és vad erőszakkal lépett fel a munkássággal szemben. Célját azonban nem érte el: a diktatúra csak megedzette az antifasiszta ellenállás erejét és ezzel együtt „fenntartotta” az osztálygyűlöletet.

A schioi emberek tudatában voltak emigránsaik, köztük a spanyol polgárháború önkéntesei bátor áldozatvállalásának, nem egyszer hősi példájuknak, és ez is ébren tartotta bennük a rendszerellenes dac szellemét. A háborús évekre Schio készen állt a fasizmussal, a német megszállással való leszámolásra. A támogatókat nem számítva erős, ötezer főből álló fegyveres osztagok küzdöttek a felszabadulásért. Az Ateo Garemi partizánegység 735 halottja nem pusztán statisztikai adat – a szenvedélyek elszabadulá-

sának, a szemet szemért, fogat fogért törvényének eredendő forrása: a fasisztákkal szembeni megtorlás és bosszú vágya elhatalmasodott a város partizánjai között. Hiába tiltotta az Ateo Garemi parancsnoka, Nello Boscagli a fasiszták „kinyírását”, a kilengéseket nem sikerült megelőzni.

A július 6. előtti napokban Schio politikai légköre egyre feszültebb volt, mivel a legyűrt rendszer kiszolgálóira és híveire váró történelmi igazságszolgáltatás normális jogi útja eltorlaszolódott. A felszabadítók-ból megszállóvá váló szövetséges angolszász katonai parancsnokság a békét szervezte, s eközben elsősorban azt tartotta szem előtt, hogy az ellenállásban elismerten vezető szerepet vivő kommunisták befolyását visszaszorítsa. (Ez és a többi megállapítás a szerzőtől származik.)

Schio lakóinak indulatait az ellenálló Giacomo Bagotto hullájának április 30-i exhumálása tovább szította. Bagottót a harcok kimenetelének eldőlte után, a felszabadulás előtt néhány nappal lőtték agyon egy fasiszta laktanya udvarán, azonban nem halt meg azonmód, elföldelésekor még életben lehetett – erre következtettek a holttest összekuporodott tartásából, a feje fölé emelt védekező karmozdulatból. Az exhumált tetemhez zarándokló lakosságot felkavarta a látvány. Június 28-án Mauthausenből hazatért egy túlélő, aki a főtérre gyülekezőknek beszámolt tizenkét társa haláláról és a koncentrációs tábor pokláról. A talpig fegyverben álló partizánok egy csoportja ekkor határozta el a jogilag és erkölcsileg elfogadhatatlan vérbosszút.

A történetírónak figyelembe kell vennie, hogy bizonyos történelmi-politikai pillanatokban és élethelyzetekben a felfokozott érzelmek „el-mossák” a jogot és az erkölcsöt. Ez történt Schióban 54 ember tragédiájakor, ami újabb drámai folyamat indított el: az önkényes partizánítélkezés után működésbe léptek a politika erői. A velencei székhelyű regionális katonai parancsnokság vezetője, Dunlop amerikai tábornok az ügy kivizsgálását rendelte el és kilátásba helyezte a bűnösök megbüntetését. A vizsgálat hallgatólagos célja Schio, a „kommunista fészek” megregulázása volt. Dunlop nyomozói figyelemre sem méltatták a Nemzeti Felszabadító Bizottság (az ellenállás vezetőszerve) helyi elnökének – a nem kommunista pártállású, akciópárti Pietro Bolognesinek – az általa a francia forradalomhoz, az orosz októberhez hasonlított helyzet sajátosságaira hivatkozó magyarázó jelentését (Bolognesi ugyanakkor a partizánok ellen kemény fellépést szorgalmazott). Dunlop a városhoz fordulva kijelentette: „Itália jó hírneve mélyre zuhant... Elveszítheti a szövetségesek barátságát...” Reményei szerint a város „örökre megbánja tettét és szégyennel, borzalommal fog emlékezni az aljas büntényre. És ezzel mindent megmondtam” – fejezte be szózatát a

tábornok, aminek „moralizáló és paternalista, válaszra lehetőséget nem nyújtó tónusát” Morgan nemtetszéssel kommentálja, miközben érzelke-li abban az amerikai parancsnokság egész Olaszországra kiterjedő eltökéltségét, hogy a hasonló jelenségeket megelőzzék. A schiói história ugyanis csak méretében egyedülálló: hasonló, bár jóval kevesebb áldozattal járó cselekmények Emilia-Romagnában, Toscanában és másutt sorra ismétlődtek. Reggio Emilia közelében, a „halál háromszögében” egy a fasisztákat védelmébe vevő pap sem került el a partizánítélkezést, amit azután a katolikus Itáliában óriási felháborodás kísért.

Morgan rendkívül precízen mutatja be a vérengzést, bár nagyfokú megértést tanúsít. Bírálja Dunlopnak a városhoz intézett felszólalását, amelyben a gyilkosok feladására buzdítja a lakosokat, elutasítja az ügyben alkalmazott eljárását, kifogásolja a partizánok tömeges letartóztatását, Pietro Bolognesi és felesége (!) kihallgatását, magát a bírósági tárgyalást, az első fokon hozott három halálos és két életfogytiglani verdiktet. Rokonszenvvel ír a város lakosságáról, amely Dunlop felszólítása ellenére némaságba burkolózott, és ezrével gyűjtötte az aláírásokat az elítéltek felmentése érdekében. Ennek meg is lett az eredménye, mivel a halálos ítéleteket életfogytiglanira, később 30 évi, még később 10 évi elzárásra változtatták. Morgan a partizánok pártját fogja akkor is, amikor nem száll vitába egyik interjúalanyának rendíthetetlen és a kor drámaiságát tükröző meglátásával, amikor az illető – évtizedekkel később is vállalva tettét – kijelentette: „túl keveset öltünk meg...”

A fasizmust megvető osztálygyűlöletről tanúskodó megjegyzés kapcsán arra a történetírói dilemmára kell felhívni a figyelmet, hogy egy ilyen kivételes, nem hétköznapi eseménysor rekonstrukciójánál, az összefüggések feltárásánál és az események rendszerbe foglalásánál a történész döntésre kényszerül, hiszen állást kell foglalnia. A másik tanulság pedig az, hogy igazán azok értették meg a schiói eseményeket és „vérszomjas” következményét, akik benne éltek, átélték ott és akkor a háborús években azt, ami történt, részesei vagy résztvevői voltak 54 ember tragédiájának. A történésznek – ha a valót, az igazat kutatja – a történelemben cselekvő ember érzelmvilágához, tetteinek rugóihoz, a valós ábrázolás feltételeihez kell közelítenie és ezt akkor valósítja meg, ha beleéli magát a tárgyalt események légkörébe, az abban mozgó és cselekvő ember „helyébe”, akinek felfogását az évtizedek sem változtatják meg, aki ugyanúgy ítéli meg saját és ellenfelei tetteit, mint akkor. És aki még a hozzá közelálló baloldali történészi interpretációtól is idegenkedik, amely a harc élességét tompítandó polgárháborúnak értékeli az olasz antifasiszták és fasiszták összecsapásait, mert számára felszabadító há-

borúról volt szó, amely félúton elakadt és nem végezte be történelmi küldetését, a munkásosztály felszabadítását.

A többi interjúalanyról is el kell mondanunk, hogy mint a történet szereplői és az ítékezés részesei évtizedek múlva sem minősítették áldozataikat ártatlanoknak – a nőket sem. Mint mondotta egyikük: közöttük ott voltak a „kémek”, a partizánokról híreket szerző és továbbító, fegyvertelen, lesben álló informátorok, akik „rosszabbak voltak a fegyveres fasisztáknál, mivel azokkal szemtől szembe meg lehetett vívni a harcot”.

A schiói események utóélete is tanulságos. Az emlékezés kulcsmomentuma az emlékközlés körüli vita, amely végül kompromisszumos megoldást hozott. A mindkét fél – az ellenállás örökségét vallók és az áldozatok mellett kiállók – számára elfogadott felirat szerint: „A város követ helyez el nem a gyűlölet emlékének, hanem a kegyelet jeleként. Ebben az egykori börtönben, most tanulásra átadott épületben az 1945. július 6. és 7. közötti éjszakán ötvennégy el nem ítélt férfi és nő meggyilkolásával, igazságtételt követelve a barbárság fölött, egy másik barbárságot követtek el.”

A felirat részben kifejezi a két tábor közötti ellentétet, részben annak jelentős mértékű csökkenését, ám valószínűsíthetően még hosszú ideig el nem múló hatását. Egyik oldalról változatlanul jogos „népi ítéletvégrehajtást” mondanak, a másikról az áldozatok ártatlanságát hangoztatják.

Történelmileg tarthatatlan az az álláspont – már Dunlop is képviselte –, amely szerint az 54 emberhalál ártatlanok áldozata, mert az eleve „gonosz”, hegemoniára törő kommunista partizánok előre megfontolt szándékkal gyilkoltak. Morgan jelzi, hogy ez történelemhamisítás és ellenálláspárti pozíciójában még az Olasz Kommunista Pártot is elmarasztalja, amiért annak idején nem teljes mellszélességgel állt ki a partizánok mellett. Értetlen (vagy annak tetteti magát) azzal szemben, hogy az OKP távlati politikai céljaihoz – a demokrácia helyreállításához, a szocializmus demokratikus olasz útjának kísérletéhez – ragaszkodva nem azonosulhatott a törvényességbe ütköző cselekményekkel. Morgan mindössze néhány, lábjegyzettel dokumentált sorban írja, hogy a párt természetesen nem osztotta az amerikai parancsnok véleményét és a kulisszák mögött (ahogyan az utóbbi időkben Togliatti akkori személyi titkára, bizonyos Massimo Caprara „leleplezte” főnökét) elősegítette „kilengő” partizánjainak távozását Jugoszláviába és más – garantáltan szocialista irányt választó – országba, ahol biztonságban érezhették magukat a hazájukban üldöztetésnek kitett antifasiszta harcosok, a „legharcosabb” partizánok.

A konkrét kérdés érintkezik a jelenlegi politikai viszonyokkal. Morgan világosan rámutat arra, hogy az utóbbi évtizedek politikai katalizmái, az ideológiák átértelmezése, az általa (és például Roy Bhaskar által) nem

akceptált történelmi relativizálás befolyásolja az ellenállás máig ható problémájának elemzését. A kérdés itt részben az, hogy miként „kell” viszonyulni az ellenálláshoz, részben pedig az, hogy miként dolgozható fel a fasiszta örökség napjaink olasz közéletében. A válaszhoz Morgan tárgyilagos, egyben „pártos” műve komoly hozzájárulás.

Pankovits József

A magyarországi németek kitelepítése*

A hazai németek elűzésének két szakasza volt: Magyarország 1946 januárjától 1947 májusának utolsó napjáig körülbelül 127 ezer főt telepített ki Németország amerikaiak által megszállt zónájába, majd 1947. augusztus 1-je és 1948 eleje között körülbelül 50 ezret a szovjetek által megszállt övezetbe. Zinner Tibor e magyar és német nyelvű könyvében (amely angol nyelvű összefoglalót is tartalmaz) döntően jog- és politikatörténeti szempontból mutatja be a magyarországi németek 1945 utáni kitelepítését. Azt vizsgálja – szinte kizárólag magyar nyelvű, nyomtatott szakirodalom felhasználásával –, miként arathatott diadalt hazánkban a kollektív felelősség embertelen elve, és miként jelentkezett jogszabályokban és azok végrehajtásában.

A szerző meggyőződése, hogy az 1945. május 14-i értekezleten, amelyen a koalíciós pártok vezetői vettek részt, a kollektív felelősségre vonást elutasító álláspont jegecesedett ki, mivel ott elvi szintre emelték a tézist: „Magyarországon nincs svábkérdés, csak német fasiszták kérdése van.” Hangsúlyozza, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány májusi–júniusi–júliusi álláspontja, miszerint kitelepítendő 200–250 ezer sváb, azt jelentette, hogy a kitelepítést nem faji alapon álló kollektív eljárással, hanem a magyar nemzet ellen elkövetett bűnösség és a nemzeti szocializmus mellett való állásfoglalás megtorlásaként szándékoztak végrehajtani. Úgy tűnik, szerinte indokolt volt a korabeli érvelésben a „magyar nemzetit” a „demokratikus és antifasiszta” szinonimájaként alkalmazni, vagyis nem ismeri fel, hogy a jogalkotók ezzel az azonosítással az „egy politikai nemzet” doktrináját aktualizálták. Tanulmányában a deklarált alapelvet (látszatot) sajnos automatikusan politikai gyakorlatnak (tett-

* Dr. Czinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen*. Előszóval ellátta dr. Bárándy Péter, a Magyar Köztársaság és Brigitte Zypries, a Német Szövetségi Köztársaság igazságügy-minisztere. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004. 284 p.

nek) tekinti. Axiómaként kezeli, hogy a megszállt és a Szovjetunió vezette Szövetséges Ellenőrző Bizottság hatáskörébe tartozó ország kabinete a németkérdésben sohasem rendelkezett mozgástérrel. A szerző hagyja, hogy félrevezesse a kormány folyamatos taktikázása, amely a kollektív felelősség elve jogszerűségének a látszatát és a kitelepítés lehetőleg nemzetközi elrendelését célozta. Ezért nem tudja megokolni, miért tért el a kinyilvánított alapelvtől a Népgondozó Hivatal felállításáról szóló 3820/1945. M. E. sz. rendelet, amelyet július 1-jén hirdettek ki. Nyíltan megvallja, tanácstalan, miért fogantak az intézkedések 1945 nyarán egyre inkább a németiség kollektív felelősségének jegyében, bár a rendeletalkotó (szerinte) különbséget kívánt tenni a németek közt... (49.) Nem látja meg, hogy a nemzethűség vizsgálatáról szóló kormányrendelet, amelyben a magyarországi németeket bűnök szerinti kategóriákba osztották, gumirendelet volt. Nem ismeri fel, hogy a bűnös személyek meghatározásának és megbüntetésének ezen sémájára azért volt szükség, hogy elfedje a nemzethűség-vizsgálat valódi célját. A magyarországi németek bűnkategóriákba való beosztására – hitlerista szervezet 1) vezetője, 2) tagja vagy 3) támogatója, 4) a demokráciának nem aktív harcosa – ugyanis azért volt szükség, hogy elleplezze kollektív elítélésüket.

Zinner Tibor az augusztusi potsdami döntésben, hogy a „Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságnak vagy annak egy részének Németországba történő áttelepítésére intézkedéseket kell foganatosítani”, nem csupán német-, hanem magyarellenes élt is lát, mivel a német nemzetiségek, népcsoportok elűzésével megteremtődtek a feltételek a felvidéki magyarság eltávolításához is, végső soron ahhoz, hogy Beneš álma megvalósuljon, s Csehszlovákia tiszta „csehszlovák nemzetállammá” váljon. A Magyar Országos Levéltár vonatkozó iratanyagára hivatkozva úgy véli, augusztus 9-én Vorosilov marsall, a SZEB elnöke Szviridov altábornagy útján (a beneši sugalmazásokat, eltúlzott igényeket támogató sztálini vonalnak megfelelően, az angolszász szövetségesek háta mögött) ultimátumszerűen követelte 450 ezer magyarországi német kitelepítését a magyar miniszterelnöktől. A négy nappal későbbi kormányülés felszólalóit idézve leszögezi, hogy szerinte a svábkérdés dilemmájában azok a miniszterek, akik ragaszkodtak a németiség csupán tömeges kitelepítéséhez (például Gyöngyösi János), elutasították a kollektív felelősségre vonást, ellentétben a kitelepítés nyílt teljeskörűsége mellett érvelőkkel (például Erdei Ferencsel). Tanulmányának leggyöngébb része ez. Nem értem, miért véli a hazai németek látszatkategorizáláson alapuló tömeges elűzésének szándékát humánusnak. Miért nem várja el a magyar kormánytól, hogy feladatának

tartsa a személyes felelősség egzakt meghatározását és ennek alapján az *egyénre szabott* büntetést? Zinner Tibor hangsúlyozza, hogy Erdei Ferenc belügyminiszter augusztus 22-én, a Szviridovval folytatott megbeszélése után a minisztertársait rútol félrevezette, amikor azt sugallta, a sváboknak Magyarországról és a magyaroknak Szlovákiából való kitelepítése között nem fenyeget a junktimba hozás. Szerinte a magyar kormánynak utasításként kellett felfognia azt a keretszámot, amelyet a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-án megadott, vagyis azt, amely 500 000 fő kitelepítését tette lehetővé Magyarországról Németország Amerika által megszállt területére. Ezért december 22-én a minisztertanácson Gyöngyösi külügyminiszter hiába hivatkozott az USA június 12-i memorandumára, mert a magyar kabinetnek külső nyomásra, a potsdami ítélőbírók igényének, a világháborúban győztesek és a SZET állásfoglalásának engedelmességre módosítania kellett eddigi álláspontját. Azt írja, a Nagy Ferenc-kormány 12 330/1945. M. E. sz. kitelepítési alaprendeletében, amely a magyarországi németek teljes vagyონának kártalanítás nélküli, állami elkobzásáról és e személyek teljeskörű kitelepítéséről szólt, a három nagyhatalom állásfoglalásának a Szovjetunió által magyarázott és utasításként végrehajtásra továbbadott intézkedése, parancsa fejeződött ki. Zinner Tibor hangsúlyozza, a magyar kabinet intézkedését külső kényszer szülte, hiszen úgymond nem magyar politikus ötlötte ki a 200 ezer „fasiszta sváb” helyett a félmillió elűzendő németre vonatkozó állásfoglalást, Berlinben nem a magyar illetékesek, hanem a győztes nagyhatalmak ülészetek (83.). Vagyis hagyja, hogy a Potsdam-legenda megtévessze – mivel a világhálón hozzáférhető források és a nemzetközi szakirodalmat figyelmen kívül hagyja. A szerzővel ellentétben úgy vélem, 1945-ben a kormánypártok közötti és a kormánypártokon belüli vitákat valójában éppen az okozta, hogy a magyar kormánynak igenis mozgástere nyílt a németkérdésben: dönthetett volna úgy is, hogy nem kezdeményezi a második világháború győztes nagyhatalmainál a kitelepítést, mint ahogy később volt választási lehetősége a németek teljeskörű vagy csupán részleges kitelepítésének elrendelésében is. A kormány december végi álláspontja – szögezi le a szerző helyesen – elválaszthatatlan a kisebbségi problémák sztálinista megoldásának, a lakosságcserenek vagy a kitelepítésnek az erőltetésétől. A Csehszlovák Köztársaságban élő magyarok és a Magyarországon élő németek sorsa 1945 november–decemberétől elválaszthatatlanul összekapcsolódott, immár nem csupán elvi szinten. Jogfosztás jogfosztást szült...

Kaltenecker Krisztina